

Успіхи сільського господарства та промисловості, зростання питомої ваги торговельно-промислового елемента, існування в регіоні багатих відповідних традицій призвели до стрімкого розвитку торгівлі. У свою чергу, остання стимулювала розвиток сільського господарства та промисловості. Збільшення обсягів і форм ведення внутрішньої торгівлі в регіоні було пов'язане насамперед із розвитком міст – торговельних центрів (Одеси, Катеринослава, Миколаєва та інших).

Водночас фінансові інтереси, попри всі намагання уряду, не завжди визначали напрямки діяльності уряду. Пріоритет “державної” стабільності призводив до того, що уряд не зупинявся перед руйнацією попередньої торговельної традиції Запорозьких Вольностей, тим більш, що наприкінці XVIII століття зовнішній торгівлі центральна влада традиційно віддавала перевагу перед внутрішньою. Водночас у процвітанні останньої були кровно зацікавлені місцеві органи управління, оскільки саме від цього залежали темпи колонізації, залюднення та заселення територій, утримання стратегічної ініціативи в регіоні, а також сплата податків. На ґрунті внутрішньої торгівлі розвивалась торгівля чорноморська. Завдяки експортній торгівлі формувались міста-порти – Одеса, Херсон, Євпаторія, Феодосія та інші. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні питань інформативних можливостей джерел щодо промислового розвитку південноукраїнських міст.

Джерела та література

1. Бойко А.В. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. – Запоріжжя, 2000.
2. Бойко А.В. Місто в державній колонізації Південної України (ост. чв. XVIII ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Донецьк, 2001. – Вип. 16.
3. Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 3550.
4. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба, Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – Т. 1.
5. Указатель достопримечательных предметов и местечек Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1844. – Одесса, 1843.
6. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 23910–23916.
7. ІР НБУ. – Ф. 202. – Спр. 215.
8. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775–1783): Архивный источник. – Александровск, 1910.
9. Рожкова М.К. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореволюционной России // Исторические записки. – М., 1955. – Т. 54.
10. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. – Л., 1981.
11. Державний архів Одеської області. – Ф. 4. – Оп. 6. – Спр. 4.
12. Циберт В.М. Соціально-економічний розвиток Південної України (ост. чв. XVIII ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 15.

Р.Л. Молдавський

ІСТОРІЯ ПЕТРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ НОВОЇ ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІНІЇ (1770-1791 рр.)

Петровська фортеця – одна із сімох фортець, яка розташовувалася на березі Азовського моря на території сучасного села Новопетрівка. Сама Нова Дніпровська лінія, будівництво якої розпочалося в 1770 р., простяглася з півночі на південь, проходячи по річках Кінські Води та Берда практично через всю сучасну Запорозьку область майже на 200 кілометрів. Будівництво Лінії розпочалось у зв'язку з вдалим просуванням Російської імперії на Південь підчас російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Нова Дніпровська лінія є дуже важливим елементом в історії як Запорізького краю, так і південного регіону в цілому. Виникнення цієї лінії укріплень ознаменувало початок нового періоду в історії нашого краю. З одного боку, побудова лінії стала одним з останніх кроків Російської імперії на шляху поглинення Запорозьких Вольностей, а з другого – побудова лінії форсувала господарське освоєння та колонізацію Запорізького краю.

Виходячи з цього, не є дивним те, що всі дослідники, які займалися історією південної України останньої чверті XVIII ст., торкалися або хоча б згадували у своїх працях Нову Дніпровську лінію та її складову – Петровську фортецю. Того ж часу слід зауважити, що сама Дніпровська лінія, а тим більше Петровська фортеця, ніколи не виступала об'єктом окремого дослідження, тому і сьогодні не має ґрунтовних праць, присвячених її історії.

Дослідження історії Південної України розпочинається майже одночасно з появою цього регіону у складі Російської імперії. Наприкінці XVIII ст. починають з'являтися записки мандрівників, переважно іноземців, а на початку XIX ст. інтерес до історії цього регіону виходить, так би мовити, на науковий рівень. Перша половина XIX ст., у першу чергу, характеризується знаходженням і виданням документів з історії Південної України. У цей період з'являється перша узагальнююча праця А.О. Скальковського. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються перші спроби зробити узагальнення з різних проблем історії цього регіону. Ці спроби пов'язані з іменами Ф. Макар'євського, Д.П. Міллера, Я.П. Новицького, Є.А. Загоровського, Д.І. Багалія. Для кожного з цих дослідників звернення до історії Нової Дніпровської лінії було обумовлено їхніми студіями з історії Південної України. У праці Ф. Макар'євського, присвяченій історії церкви Катеринославської єпархії, подаються відомості з історії Лінії в контексті запровадження церков у цій краї [1]. Я.П. Новицький розглядає Лінію у зв'язку з дослідженням історії міста Олександрівська [2]. Дослідження процесу заселення Південної України змусило таких дослідників, як Д.П. Міллер [3], Є.А. Загоровський [4], Д.І. Багалій [5] також торкнутись у своїх працях її історії. Окреме місце в цьому ряді дослідників належить А.О. Скальковському [6]. Саме він розпочав традицію дослідження історії Нової Дніпровської лінії укріплень. Незважаючи на незначну інформацію з історії Лінії, що містилася в його роботах, саме вони на довгий час залишалися найбільш інформативними в цьому питанні. Цю тезу підтверджує той факт, що всі наступні дослідники дуже широко використовували його роботи, повторюючи його твердження і помилки. Наприклад, це стосується версії про назви самих фортець – на чий честь вони здобували свої назви. За А.О. Скальковським, фортеці діставали назви на честь військових сановників того часу. Відтоді ця теза закріпилася в історіографії, та інші версії не розглядалися. І лише недавно А.І. Карагодіним була запропонована нова гіпотеза, що фортеці діставали назви на честь церковних святих. Помилково А.О. Скальковський вважав, що Нова Дніпровська лінія складалася з восьми фортець. Цю помилку за ним повторюють Д.П. Міллер, Д.І. Багалій.

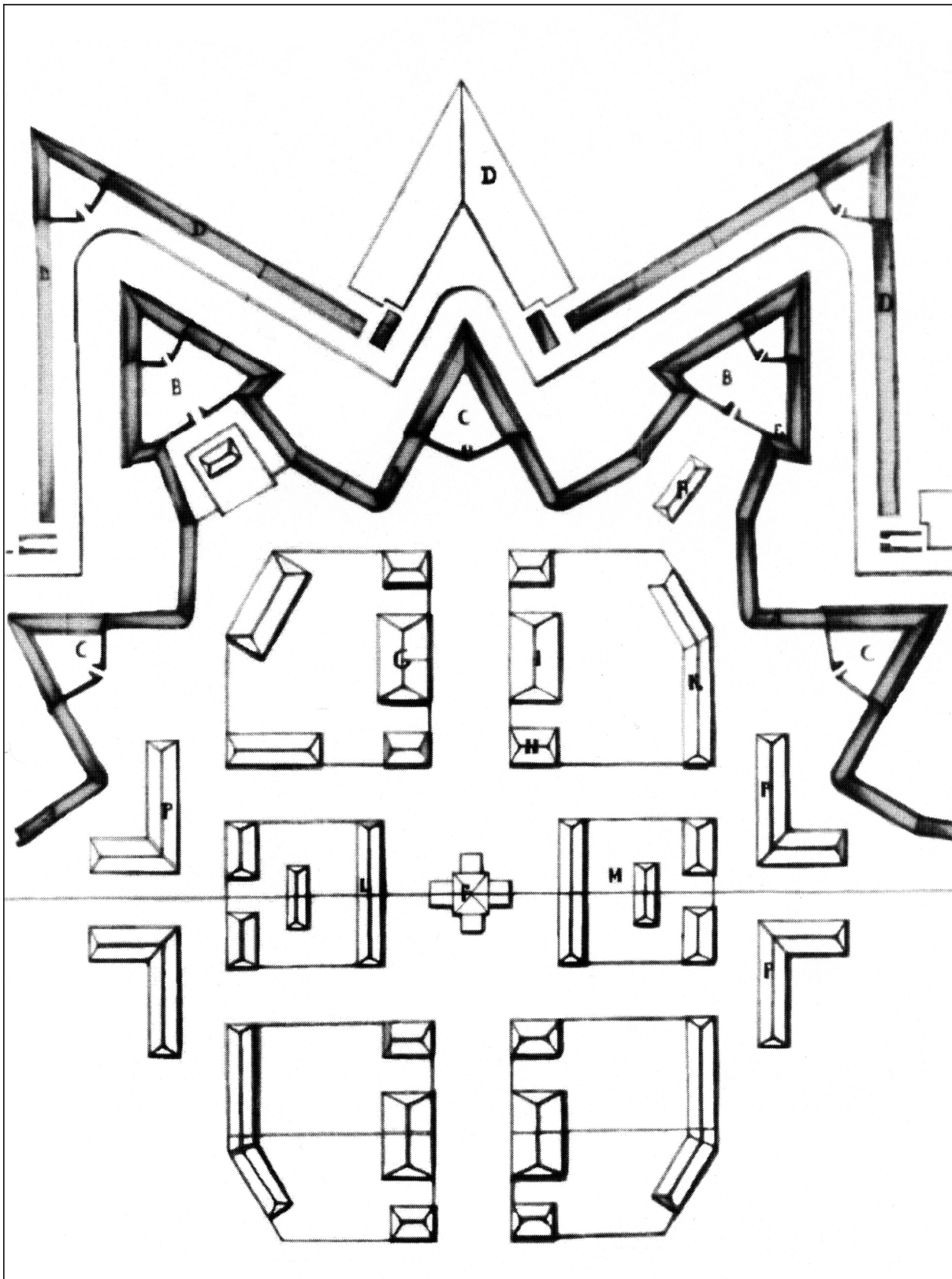
Як суто військову споруду Нову Дніпровську лінію висвітлюють різноманітні праці з історії фортифікаційного та військового мистецтва. У 1865 р. вийшла праця Ф. Ласковського “Материалы для истории инженерного искусства в России”, у якій досить ґрунтовно була розглянута Лінія та її фортеці як військові споруди. Головний наголос робився на тому, що фортеці Лінії були першими в Російській імперії, при будівництві яких було використано новітню систему захисту – капонірні фронти, і того ж часу принципи розташування фортець, якими ніхто в Європі вже не користувався [7]. Усі наступні роботи з даної тематики таких авторів, як Л.Л. Фріман [8], М. Шварте [9], В.Ф. Шперк [10; 11], В.В. Яковлев [12], повторюють положення цієї ґрунтовної роботи, не вносячи нічого нового.

Існуюча традиція висвітлення історії Нової Дніпровської лінії (та її складової частини – Петровської фортеці) збереглася до сьогодні. За часи існування Радянського Союзу вийшло в світ багато праць, що підтверджують цю тенденцію. Насамперед це стосується таких дослідників, як Є.І. Дружиніна [13], В.М. Кабузан [14], В.І. Тимофєєнко [15]. Також це стосується праць, присвячених історії козацтва, історії російської армії та флоту, біографічних досліджень П.А. Румянцева, О.В. Суворова. Також у цей період виходить в світ фундаментальна серія “История городов и сел УССР”, у якій також згадується Нова Дніпровська лінія фортець. Знайшла своє відбиття ця проблема й на сторінках таких видань, як “История Украинской ССР” та “Советской исторической энциклопедии”.

На сучасному етапі в дослідження Нової Дніпровської лінії та її окремих фортець зробили внесок А.І. Карагодін [16], В.О. Пірко [17], А.В. Бойко [18; 19], Ю.І. Головка [20] та ін.

Завдяки вищезгаданим дослідженням були розширені відомості про Лінію, звернуто увагу на нові аспекти її історії, але в більшості ці роботи повторюють інформацію, наведену ще в XIX столітті.

Будівництво Нової Дніпровської лінії розпочалося в 1770 р. з розбудови найбільших фортець – Олександрівської та Петровської. Роботи велися під загальним керівництвом М.А. Деденьова, але вже в наступному 1771 р. через його хворобу було замінено В.А. Чертковим [21.-Арк.45]. За планами М.А. Деденьова спорудження Петровської фортеці повинно було розпочатися зі спорудження на лівому березі р. Берди тимчасових укріплень і залучення для охорони будівництва двох полків інфантерії та трьох тисяч козаків. Гарнізон повинен був складатися з чотирьох батальйонів і п'ятиста

План Петровської фортеці, складений 15 квітня 1776 р.
(РДАДА, ф. 16, спр. 797, ч. 10, арк. 319)

козаків при вогневій підтримці 170 гармат, 30 мортир, 6 гаубиць, 100 мортирців. Планувалося залучити до будівництва на чотирнадцять місяців 2 500 чоловік та 600 волів з погоничами. Згідно з кошторисом будівництво повинно було коштувати 314 599 рублів [22.-Арк.1-2]. Будівництвом у фортеці керував інженер-полковник А.І. Рігельман. Комендантом Петровської фортеці було призначено полковника де Роберті, а значно пізніше комендантом був А. Соколов. Незважаючи на зусилля робітників, до запланованого строку не вдалося закінчити будівництво навіть флангових фортець, які планувалося збудувати в 1770–1771 рр. На заваді цьому стали нестача будівельного матеріалу, робочих рук, помилки при проектуванні окремих фортець, скорочення вдвічі витрат на будівництво, залучення лінійних коштів на інші потреби.

Але все ж таки порівняно з іншими фортецями будівництво Петровської фортеці просувалося швидкими темпами. Фортеця складалась із чотирьох цитаделей – Михайлівської, Олександрівської, Федоровської та Єгорівської. На 1776 р. були виконані майже всі земляні фортифікаційні споруди: рів, гласіс, бруствер, рavelін. Збудовано землянки, капоніри, цейхгаузи, декілька казарм, лазарет, цегляний завод, комендантський дім, провіантський магазин, обер-офіцерський інженерний дім, майстерня, кузня та ін [23.-Арк.1]. На наступний рік планувалося закінчити будівництво церкви, яке розпочалося ще в 1773 р., збудувати купецькі лавки, службові покої для плац-майора, цейхгаузи для зберігання матеріалів та інструментів, квартал для лікаря з його служниками, дома для священиків і купецтва, порохові та провіантські магазини, батальйонний магазин для зберігання зброї та амуніції [23.-Арк.1].

Такі відносно високі темпи будівництва пояснюються тим, що Петровська фортеця була не менш важлива, ніж Олександрівська. Обидві флангові фортеці планувалися як батальйонні, тоді як інші двуротними. Згідно з річною “Работной ведомостью” в 1775 р. на будівництві Петровської фортеці працювало 831 чоловік повітових селян, 350 колодників і солдати Азовського та Білозірського піхотних полків [24.-Арк.1-130]. У 1776 р. для прискорення робіт Катерині II було запропоновано використовувати при будівництві гарнізонних солдат, а охоронну службу перекласти на присланих два полки. Як зазначає автор документа (імовірно Чертков), в останні два роки роботи на лінії практично не велися у зв’язку з тим, що відряджені на будівництво селяни не з’явилися, до того ж цього часу була епідемія морової язви [25.-Арк.4-6]. Тому в 1776 р. при будівництві були задіяні поряд з інженерними служниками солдати польових піхотних батальйонів, солдати артилерійського гарнізону, солдати Петровського та П’ятого Дніпровського батальйонів, а також колодники, прислані із Саратова, Вілева, колишні запорожці, греки [26.-Арк.1251-98].

Залучення колодників до будівництва почалось з 1774 р. за наказом імператриці Катерини II, за яким на Лінію повинні були присилатися заслані та колодники з усієї Російської імперії. За даними за 1779 р. в Петровській фортеці налічувалося всього 62 колодники: 60 чоловіків та 2 жінки [27.-Арк.122]. Збільшилося їхнє число за станом на 1782 р.: 244 чоловіка та 7 жінок [28.-Арк.22].

Згідно з описом міст і повітів Азовської губернії в 1782 р. будівництво Олександрівської та Петровської фортеці було завершено. На 1790 р. в Петровській фортеці залишався невеличкий гарнізон, який переважно складався із солдатів-інвалідів – 74 чоловіки, що були тут оселені. Усього гарнізон нараховував 161 чоловіка, тоді як за штатним розкладом повинен був налічувати понад 600 осіб. Працювала гарнізонна й артилерійська школи, які були збудовані ще в 1776 р., там навчалось 22 дитини віком від 7 до 14 літ. Про умови життя свідчить той факт, що такими страшними хворобами, як ломотою (радикуліт) та ранами (фурункулез) хворіли всі – як рядові, так і батальйонний командир [29.-Арк.7-10].

Фортеці лінії будувалися із залученням останніх досягнень фортифікаційного мистецтва. У цих фортецях, а в першу чергу в Олександрівській та Петровській, вперше в Російській імперії було запроваджено використання капонірного або полігонального фронтів. Ця система будівництва дозволяла вести вогонь не лише перпендикулярно стінам, а й вздовж них [див. додаток]. Це інженерне рішення було досить новаторським, адже використання капонірних фронтів набуло поширення тільки через п’ятдесят років. Того ж часу, як відмічають історики фортифікаційного мистецтва, використання при будівництві елементів природного ландшафту (річок, лісів та ін.) для Європи було вже дещо застарілою практикою. З другого боку, на той час жодна європейська країна не вела війн з арміями, що складалися переважно з легкої кінноти. Тому не дивно, що саме ця система захисту, яка існувала ще з давніх часів від південних сусідів, була знов використана.

Після приєднання в 1783 р. Кримського ханства до Російської імперії Нова Дніпровська лінія втратила військово-стратегічне значення. Після цього фортеці Нової Дніпровської лінії були за наказом імператриці Катерини II переведені в статус міст і посадів. Навколо цих фортець із самого початку їхнього існування оселялися відставні солдати, однодворці, колодники. Тому досить швидко колишні фортеці перетворилися на нові міста і селища, частина з яких існує до сьогодні.

Таким чином, Нова Дніпровська лінія, яку тільки розпочали будувати, опинилася в тилу російських військ. Ця подія мала вирішальне значення для Лінії. Опинившись у тилу, вона втратила своє військово-значення. Це призвело до уповільнення темпів її будівництва, а деякі її фортеці так і не були добудовані згідно з проектом або й взагалі не були збудовані. Того ж часу будівництво фортець мало велике значення для налагодження інтендантського забезпечення, для створення надійних тилів російських військ у цьому регіоні.

Фортеці Нової Дніпровської лінії із самого початку свого існування виконували роль не лише захисних споруд, а й військових складів і магазинів, а також були місцем збору та розміщення військ.

Російський уряд намагався на базі фортець Лінії створити систему забезпечення припасами, створюючи в кожній фортеці військові магазини. Саме ці військові магазини в Олександрівській та Петрівській фортеці слугували надійним тилом для російських військ. Малонаселеність краю створювала додаткові труднощі для постачання провіанту та припасів. Будівництво Нової Дніпровської лінії дозволило налагодити безпечне постачання провіанту та артилерійських припасів для військ, перш за все, розташованих у Криму.

Постачання провіанту й артилерійських припасів до фортець Нової Дніпровської лінії було справою не лише важливою, а й досить прибутковою. Тому не дивно, що ці поставки були пов'язані з іменем відомого гжатського (на той час) купця М.Л. Фадєєва. Він укладає підряди з казною на поставку провіанту для військ, що знаходилися в колишній Січі та на Новій Дніпровській лінії. Відомості про поставки провіанту за 1777 рік свідчать, що за два місяці цього року – квітень та травень – М.Л. Фадєєв поставив до магазинів Олександрівської фортеці 7 тис. пуд. борошна та 824 пуд. крупи; до магазинів Петровської фортеці – 1 510 пуд. борошна [30.-Арк.419-419зв.]. У грошовому еквіваленті це становило 31 709 руб. 22 коп. [30.-Арк.420-421зв.].

Продукти та фураж постачалися з внутрішніх губерній Російської імперії до фортець Нової Дніпровської лінії, а потім перевозилися суходелом або на судах до Кримського півострова. Про важливість цих поставок свідчить те, що вони були під особистим контролем азовського губернатора В.А. Черткова. У своїй пропозиції до Азовської губернської канцелярії про відсилення борошна та крупи із Петровської фортеці в Арабат, а з Олександрівської фортеці до Перекопу губернатор наголошує на прискоренні відправлення додаткового провіанту із Бахмутської та Катеринославської провінцій у ці пункти [31.-Арк.15].

Особливо важливе місце в цій системі займала Петровська фортеця, розташована на березі Азовського моря. Більшість припасів доставлялися саме до неї, а звідти переправлялися морським шляхом до Криму. У зв'язку з цим було дуже важливим створити біля цієї фортеці пристань, яка б дозволила завантажуватися великим судам, особливо в зимовий період. Саме про це йдеться у рапорті коменданта Петровської фортеці полковника де Роберті на ім'я князя Потьомкіна Г.О. від 25 жовтня 1776 року [32.-Арк.671]. У рапорті В.А. Черткова на ім'я князя Г.О. Потьомкіна від 2 листопада 1777 року губернатор скаржиться, що й досі не одержав резолюції на побудову біля Петровської фортеці пристані. Того ж часу В.А. Чертков, посиляючись на рапорт до нього від коменданта Петровської фортеці полковника де Роберті, зауважує, що деревина для будівництва пристані була неякісною і тому використовувати її неможливо. В.А. Чертков пише, що з Петровської фортеці до Криму відсилається багато припасів, але відсутність належної пристані дуже ускладнює це. Тому В.А. Чертков прохає Г.О. Потьомкіна дозволити йому використати для цих цілей деревину із лінійного відомства і побудувати хоча б невелику пристань для човнів [30.-Арк.613-614].

Незважаючи на відсутність належної пристані з Петровської фортеці до Криму за період з квітня по жовтень 1776 року було відправлено на морських судах морського і сухопутного провіанту й артилерійських припасів 9 166 чвертей борошна, 1853 чвертей крупи, 3 330 пуд. пороху, 2 373 пуд. трьох фунтових ядер, 90 пуд. 20-фунтової картечі [30.-Арк.573-573зв.].

Нова Дніпровська лінія, незважаючи на досить швидку втрату військово-стратегічного значення, відіграла досить важливу роль у системі інтендантського забезпечення російських військ в Криму. Особливо велику роль у цій справі відіграли Олександрівська фортеця як крупний транзитний пункт і Петровська фортеця, як місце завантаження припасів на кораблі для перевезення через Азовське море. Саме ці дві фортеці, на думку багатьох дослідників, були ключовими в системі інтендантського забезпечення.

Таким чином бачимо, що Нова Дніпровська лінія відіграла велику роль в історії південного регіону України. Петровська фортеця як одна з найбільших фортець була, на відміну від інших, добудована згідно з першим проектом досить швидкими темпами із залученням нової системи полігональних фронтів. Того ж часу зміна військової ситуації під час війни та зміна розстановки сил після війни призвели до втрати нею військово-стратегічного значення. Натомість розташування її на березі Азовського моря дозволило їй стати ключовим пунктом у системі тилового забезпечення російської армії в Криму. Після приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. Лінія, а з нею і

Петровська фортеця, відіграли значну роль у колонізації південного краю, ставши опорними пунктами для переселенців і, в першу чергу, для людей, що її безпосередньо будували – відставних солдатів і колодників.

Джерела та література

1. Макаревский Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. – Дніпропетровськ, 2000.
2. Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 г. – Екатеринослав, 1905.
3. Миллер Д.П. Заселение Новороссийского края и Потемкин. – Харьков, 1896.
4. Загорский Е.А. Военная колонизация Новоросии при Потемкине. – Одесса, 1913.
5. Багалій Д.І. Заселення Південної України. – Харків, 1920.
6. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1836.
7. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865.
8. Фриман Л.Л. История крепости в России. – СПб., 1895. – Ч. 1.
9. Шварте М. Крепостная война и укрепление полевых позиций. – Л., 1929.
10. Шперк В.Ф. Фортификация. Очерки истории и развития. – М., 1940.
11. Шперк В.Ф. История фортификации. – М., 1957.
12. Яковлев В.В. Эволюция долговременной фортификации. – М., 1931.
13. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959.
14. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века. – М., 1976.
15. Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984.
16. Карагодина А.И. Создание Новой Днепровской линии крепостей // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 2.
17. Пирко В.А. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1989. – Вип. 34.
18. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст.. – Запоріжжя, 1995.
19. Бойко А.В. Поселення відставних солдатів на Новій Дніпровській лінії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6.
20. Головка Ю.І. Митниця та карантин Олександрівської фортеці в “Історії міста Олександрівська (Катеринославської губернії) у зв’язку з історією виникнення фортець Дніпровської лінії (1770–1806)” Я.П. Новицького // Матеріали Перших новицьких читань. – Запоріжжя, 2002.
21. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 143. – Ч. 1.
22. РГВИА. – Ф. 424. – Оп. 1. – Д. 29.
23. РГВИА. – Ф. 418. – Оп. 1. – Д. 714.
24. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 104. – Ч. 2.
25. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 143. – Ч. 1.
26. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 143. – Ч. 2.
27. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 188. – Ч. 1.
28. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 274. – Ч. 1.
29. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 602. – Ч. 90.
30. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 797. – Ч. 10.
31. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького. – Ф. Азовская губернская канцелярия. – Ч. 2.
32. РГАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 797. – Ч. 10.

Summary

This article is devoted to the issues of investigating of the History of South Ukraine of the last quarter of XVIII century and especially of the so called New Dnieper Line of fortresses, building of which started in 1770. The most important element of this Line, as well as of the whole history of South Ukraine was Petrovka fortress. At the same moment the history of the South a New Dnieper Line is not deeply researched. This material is an attempt to enlarge other knowledge about New Dnieper Line and its important element – Petrovka fortress.